

basis gelegd tijdens de jaren 1850-1870. Omstreeks 1895 treedt er in de industrialisatie een versnelling op door ontstaan en ontplooiing van nieuwe bedrijven, die ook landelijk betekenis krijgen: het drukkersbedrijf, textielfabricage, metaalbewerking en werktuigbouw, voedings- en genotmiddelenindustrie. In de tussenliggende jaren 'vormt de agrarische depressie iets van een caesuur' (335). Ik wil in dit hoofdstuk vooral aanbevelen de passages die gewijd zijn aan de mechanisering van de nijverheid, bedrijfsvorm, financiering, herkomst van ondernemers en aan de betekenis van Willem Albert en Jan Evert Scholten voor de Groningse industrie.

F. A. M. Messing

G. Hogesteegeer, *Concentratie en centralisatie bij de openbare telefonie in Nederland 1881-1940* (Geschiedkundige uitgaven van het Staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie VI; Den Haag: Staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie, 1984, xiv + 255 blz.).

'Bij de introductie van de openbare telefonie in Nederland in 1881 koos men, zonder daaraan enige discussie te wijden voor het doen aanleggen en exploiteren der lokale netten door geconcessioneerde particulieren', luidt de eerste zin van de conclusie. Daaraan kun je al meteen zien, dat het boek niet door een historicus geschreven is maar door iemand, die is opgeleid in een vak waarin planning, rationeel handelen en theorie een grotere rol spelen dan in de geschiedenis; in casu de economie. *Men* koos niet en ook kan eigenlijk niet gesteld worden dat de telefoon in *Nederland* geïntroduceerd werd. Wat er gebeurde was, dat het gemeentebestuur van Amsterdam aan de Nederlandsche Bell-Telefoon Maatschappij toestond om telefoondraden over de openbare weg te spannen. Deze concessie werd daarna ook in enkele andere steden verleend.

Hoe dat precies in zijn werk ging, wordt in het boek beschreven op basis van archiefstudies. Hier ontpopt de auteur zich als een verdienstelijk bedrijfshistoricus. Dat ik het niettemin nodig vind om op zijn 'vreemde' afkomst te wijzen komt, omdat deze hem parten gespeeld heeft bij de compositie. De schrijver heeft moeite om zijn onderwerp in een juist kader te plaatsen en vult een half boek met omtrekkende bewegingen.

In de eerste plaats is er een economisch-theoretisch betoog dat nogal geforceerd aandoet. Het behelst een poging om de theorie van de optimale economische orde, een onderdeel van de *welfare economics*, te gebruiken als verklaringsmodel voor de overgang van particuliere exploitatie naar die van rijkswegen. Deze theorie blijkt de transplantatie naar het verleden niet te kunnen doorstaan, zoals Hogesteegeer zelf toegeeft. Vervolgens geeft hij voorbeelden van overheidsexploitatie (spoorwegen, post) en een uitgebreid overzicht van de introductie van de telefonie in een tiental Europese landen.

Omdat aan deze zaken in het tweede deel nauwelijks gerefereerd wordt, blijft dit allemaal wat in de lucht hangen. Wanneer dit wat summierder was aangepakt, was er meer tijd en ruimte geweest voor aanvullend archiefonderzoek. Nu blijven er wat vragen onbeantwoord liggen.

Het feitelijke verhaal omvat drie periodes. In het tijdvak 1881-1895 werden in een aantal steden particuliere telefoonmaatschappijen opgericht. De centrale overheid bemoeide zich vrijwel niet met de telefoon. Alleen wanneer over interlokale verbindingen gesproken werd,

kwam zij in het geweer. Deze werden niet bevorderd omdat dit concurrentie voor de Rijkstelegraaf zou betekenen. De NBTM kreeg weliswaar toestemming om lokale netten te koppelen maar de concessies waren kort en duur.

Tussen 1895 en 1904 nam de overheidsbemoeyenis gaandeweg toe. In 1895 werden de netten van de grote steden verbonden met Brussel en Antwerpen. En een jaar later met Bremen, Hamburg en Berlijn. Deze lijnen werden met instemming van de Bell-Telefoonmij beheerd door de Staat. Ook met de interlokale telefonie, waaraan steeds meer behoefte bestond, ging de overheid zich nu bezighouden. Zij vond namelijk dat de NBTM deze teveel monopoliseerde, waardoor steden waar een net van een andere maatschappij lag, geen aansluiting kregen.

In 1897 werd het interlokale telefoonnet genaast. In de afzonderlijke gemeenten hield de particuliere exploitatie langer stand. Amsterdam en Rotterdam startten in 1896, nadat de concessies van de NBTM verlopen waren, een eigen telefoondienst. Ook in Arnhem ging het zo. Maar in de meeste andere grote steden werd de concessie, meestal zelfs zonder enige discussie, verlengd. Wel werd er na 1898 uitsluitend nog door gemeenten een nieuw net opgezet.

Dit laatste was na 1904 afgelopen, want de nieuwe telegraaf- en telefoonwet bepaalde, dat concessies voortaan alleen nog door het Rijk verleend mochten worden. En naarmate de telefoon succesvoller bleek, werd de animo van het Rijk om zelf te gaan exploiteren, steeds groter. De periode 1904-1927 kenmerkt zich dan ook door een geleidelijke overname van particuliere en gemeentelijke netten en de aanleg van nieuwe lokale rijkstelefoonnetten.

Het relaas omvat in de eerste plaats de feitelijke ontwikkelingen. Jammer is daarbij, dat er voortdurend nieuwe plaatsnamen in de tekst opduiken, zonder dat er een totaaloverzicht wordt gegeven.

Daarnaast is er evenwel ook ruime aandacht voor de gehanteerde argumenten. Wellicht dat die wat teveel geëvalueerd zijn vanuit de uiteindelijke situatie — een onvermijdelijk rijksnet — zodat de overheidsargumenten een extra rationele toets krijgen. Maar wat vonden de consumenten ervan? Hoe gebruikten de bestuurders zelf de telefoon? Waarom en door wie werd de telegraaf aanvankelijk veel belangrijker gevonden?

Misschien vraag ik wel te veel. De auteur heeft zich in de eerste plaats ten doel gesteld om de groei van de overheidsexploitatie aan te geven. En daar is hij best aardig in geslaagd.

P. Kooij

P. Hoekman, J. Houkes, O. Knotnerus, ed., *Een Eeuw Socialisme en Arbeidersbeweging in Groningen, 1885-1985* (Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten, 1986, 304 blz., f40,-, ISBN 90 6243 053 8).

In februari 1885 werd in de stad Groningen een afdeling van de Sociaal Democratische Bond opgericht. De 'Stichting 100 jaar Sociaal democratische Arbeidersbeweging in Groningen' heeft dit voorval herdacht met een reeks van activiteiten, welke is afgesloten met de uitgave van dit boek, waarin 10 auteurs, in 11 hoofdstukken, 100 jaar socialisme, anarchisme, communisme en vakbeweging voor hun rekening nemen.

Over het geheel genomen zijn de schrijvers er in geslaagd om een degelijk overzicht te geven van de historie der arbeidersbeweging in deze traditioneel 'rode' provincie. De